

God, de mens en de corona: een filosofische reflectie

(coreferaat)

Ziekte en dood halen traditioneel altijd weer dat hoofdstuk uit de theologie en filosofie naar voren dat ‘theodicee’, de ‘rechtvaardiging van God’ genoemd wordt. Hoe kan God bestaan in het licht van de aanwezigheid van het kwaad in de wereld, zeker wanneer dat kwaad goede mensen treft. Als God niets kan doen aan ziekte of dood, is hij dan wel almachtig? Als hij dat wel kan, maar niet doet, is hij dan wel rechtvaardig, algoed enz. Waar slaan ziekte en dood eigenlijk op? De religies zijn natuurlijk zelf altijd met dat thema bezig geweest en hebben daarvoor een oplossing moeten bedenken. Van de ethiek van het Oude Testament wordt gezegd dat daarin de aanwezigheid van het kwaad in de natuur, rampen, dood en ziekte, uiteindelijk gezien wordt als een straf voor het morele kwaad door de mens gedaan. Zo is dan toch de wereld als een redelijke en rechtvaardige eenheid, als een morele wereld gegarandeerd. Een nog radicalere theorie die vooral in de erfzondetheorie van het westers christendom invloedrijk is geweest zegt met een beroep op de bijbel dat de dood door de zonde in de wereld is gekomen. Voor de oer- of erfzonde van de mens zou deze niet in de wereld aanwezig geweest zijn. Ze hoort bij de wereld als een gevallen wereld. Ook in deze visie zou dan iedere ziekte, ook de coronaziekte, toch een straf voor de zonde zijn. Maar dan wordt ook de vraag belangrijk die je zo vaak vindt in de psalmen Oude Testament: waarom het dan de goeden slecht en de kwaden goed?

Filosofisch kun je daar moeilijkheden mee hebben, maar in het Oude Testament zelf worden tegen dit wereldbeeld ook al bezwaren gemaakt, een wat onderkoelde betiteling van de bittere klachten die Job in het gelijknamige bijbelboek uit. Hij figureert dan ook in de filosofische literatuur.

De kerken hebben er in ieder geval goed aan gedaan om meteen aan het begin van de coronacrisis te zeggen dat de corona geen straf van God is. De vraag naar het waarom van ziekte en dood, het verband met het kwaad, blijft natuurlijk en moet ter sprake komen. Die komt in de pastoraal aan bod. Daarbij is het interessant te zien dat de kerken niet zozeer op centraal niveau present zijn met allerlei theologische verklaringen, maar vooral in de zorg van hun plaatselijke gemeenschappen die samenwerken met allerlei andere gemeenschappen.¹ Vervolgens hebben zij aan de Nederlandse regering hun samenwerking aangeboden bij hulp aan alle Nederlanders die lijden onder het virus en de maatregelen tegen het virus. De kerken zijn present als de grootste

¹ Zie Borgman, ‘Kracht door een netwerk van zwakte’ en Spruit, Mirjam, ‘Wat leren de parochies van de coronatijd?’, in, *a.w.* pp. 113-124, pp. 32-43

vrijwilligersorganisaties van het land. Zij zijn verenigd in de actie ‘Niet alleen!’ Dat getuigt enerzijds van de religieuze werkelijkheid van Nederland: we zijn volgens een Amerikaans onderzoek het meest gesecculariseerde ofwel het minst religieuze land van West-Europa², maar anderzijds van de mogelijkheid van een nieuwe presentie van de kerken in ons land. Men representeer altijd nog zes miljoen mensen volgens de kerkelijke brief. Verder hebben ze met bisschop en al internet ontdekt. Hun pastorale presentie op internet schijnt effectief te zijn. Het studentenpastoraat in Nijmegen heeft de ervaring dat veel studenten, nu ze voor de studie aan internet gekluisterd zijn, via internet, door gesprekken over heel de wereld, de kerk ontdekken en dus de studentenkerk in Nijmegen. Mensen gaan nadenken over de zin en de contradicties van het leven, zo merken de pastores. Men heeft er al een aspirant dopeling aan overgehouden!³ Persoonlijke contacten kan het niet vervangen, zo blijkt ook. Er worden contactmomenten georganiseerd. Er is een team van de universiteit, waarin ook een pastor, dat vereenzamende studenten hulp wil bieden. En dopen op internet blijft moeilijk.

Leven in eindigheid

Filosofisch gezien zeggen we met Aristoteles (385-322 v. Chr.) dat de dood bij het leven hoort. Dood en ziekte horen bij de normale eigenschappen van het biologische, organische leven. In die zin zijn zij geen kwaad. Van Aristoteles weten wij dat de soorten, inclusief de menselijk soort, leven dankzij dood en voortplanting. Door de dood van de individuen overleeft de soort. Ziekte, volgens sommige moderne biologen al een te antropomorf, normatief begrip!, hoort hier ook bij, het is een normale mogelijkheid van alle leven, zeker voor zover alle levende wezens onder invloed staan van elkaar en in interactie met de levenloze materie.

Vanuit deze filosofische visie is een wereldbeeld zonder dood en ziekte eigenlijk een ontkenning van de eindigheid. Ze vooronderstelt een utopische, voor de mens perfecte natuur. Die ideeën over een perfecte natuur voor de zondeval kun je interpreteren als de weigering de wereld te accepteren zoals ze is in haar eindigheid.

Filosofisch moet je dan zeggen dat de dood hoort bij de schepping van God als eindige werkelijkheid, dat ze inherent is aan het geschapen leven. De theoloog Karl Rahner probeert beide visies zo te verzoenen, dat de dood natuurlijk bij het

² Pew Research Center, zie <https://de.grote.vragen.nl/c/zingeving/geloof-en-spiritualiteit>.

³ Informatie van studentenpastores Jos Geelen en John Hacking van de RU te Nijmegen. Zie Linda Stelma, ‘Corona op de campus’, in, *Katholiek Nieuwsblad* 9 oktober 2020 nummer 41 p. 4

eindige leven hoort, maar dat de dood als existentiële dreiging met de zonde in de wereld is gekomen. Maar het ligt moeilijk!⁴

Allereerst moeten we uitgaan van de reële ervaring van de eindige werkelijkheid, de schepping hier en nu, die geaccepteerd moet worden en waarin de dood in dienst staat van het overleven van de soort. Volgens Aristoteles leefden de soorten wel eeuwig, maar dat is lang voor Darwin. Volgens Darwin komen soorten op en verdwijnen weer na verloop van tijd.

De natuur, de mens en de hoop

Nu ontstaat er in die acceptatie specifiek bij de mens een probleem. Van het plantaardige en dierlijke leven kun je gemakkelijk zeggen dat ziekte en dood erbij horen, maar geldt dat dan ook zomaar voor de mens? Enerzijds is het zo dat de mens natuurlijk als materieel levend soortwezen onderworpen is aan alle wetten van de natuur. Maar anderzijds kan hij zich erin verwerkelijken. De natuur staat open voor menselijke ‘geestelijke’ intenties, mensen kunnen haar omvormen en de natuurwetten naar eigen inzichten gebruiken en combineren. Zo verwerkelijkt de mens zich als boven de natuur staand geestelijk wezen in de natuur. Zonder die relatie tot de natuur zouden we niet menselijk kunnen leven, niet kunnen communiceren. Maar tevens lijkt het alsof de natuur een weerstand is en een rem, op al onze intenties en soms de grote streep door de rekening van onze intenties, juist voor zover daarin ook iets van de absolute waarde van ons menselijk leven duidelijk wordt. Iedere mens is een uniek individu. De christelijke filosofen na Aristoteles brengen dit naar voren. Als individueel wezen overstijgt hij, anders dan het dier, ook zijn soortkarakter.⁵

De individuele mens is als morele persoonlijkheid zelf het centrum van zijn denken en handelen. Daarin is een absoluutheidsdimensie aanwezig, van waarheid in denken en goedheid in handelen, verbonden met de liefde als een absoluut iets. En die dimensie lijkt door dood en ziekte, de kenmerken van het organische leven, weersproken te worden. Alles in de natuur staat in dienst van elkaar: de een zijn dood is de ander zijn brood. Maar deze morele mens overstijgt de doel-middel verhouding. De neomarxistische filosoof Theodor W. Adorno zei eens dat ieder mens, zo lang hij nog niet debiel is, de dood en zijn voorboden de ziekten ervaart als ‘ikvreemd’.⁶

Waar is nog de goedheid van de natuur, wanneer daarin bijvoorbeeld een onschuldig kind moet lijden? De coronacrisis laat nu al zien, zo zeggen velen,

⁴ Rahner, Karl, *Grundkurs des Glaubens*, Freiburg/Basel/Wien: Herder 1976 p. 121. Vgl. ook van hem zijn mooie boekje: *Waarom laat God ons lijden?* Vert. Inigo Bocken, Amsterdam: Sijbolet 2019, p. 27, 42. Zie ook, Rahner, Karl, Vorgrimmler, Herbert, ‘Dood’, in *Klein Theologisch Woordenboek*, Hilversum/Antwerpen: Paul Brand 1965, p. 87-93.

⁵ Berger, Herman, *Zo wijd als alle werkelijkheid*, Baarn: Ambo Boeken 1977, p. 88-92.

⁶ Adorno, Theodor, *Negative Dialektik*, Frankfurt: Suhrkamp 1966, p. 360.

dat met name de kinderen slachtoffer zijn. Zij lijden dan niet zozeer onder het virus zelf als wel onder de isolatie. Psychische storingen, waaronder het ‘holsyndroom’ het zich alleen veilig voelen binnen de eigen vier muren, zijn het gevolg.⁷ De poging het kwaad te bestrijden produceert nieuw kwaad. Ook de ouderen voelen het kwaad van de Corona crisis. In het tv-programma Kruispunt zei een pater van de Heilige Harten die de ene confrater na de andere verloor, dat geen uitvaart kunnen houden, geen afscheid kunnen nemen etc. voor hem de grote geloofsbeproeving was.⁸ We kunnen dan wel proberen ziekte een rol te laten spelen in het overleven van en versterking van de soort, maar dit kwaad kun je daarin zomaar niet meer functionaliseren. De Russische schrijver Dostojefski zei het al in zijn roman ‘De Gebroeders Karamazow’ met het mooiste verhaal over de theodicee, ooit geschreven: ‘De opstand’. Daarin zegt de agnosticus Iwan Karamazow tegen zijn gelovige broer Aljosja, in een gesprek over het kwaad in de wereld: Wanneer bij het functioneren van de schepping het lijden hoort van een onschuldig kind, dan geef ik mijn entreekaartje terug!⁹

Maar wat betekent dat? Feitelijk geven we ons entreekaartje niet terug. Natuurlijk kan iemand, een vader of moeder, weer kapot gaan aan het lijden en de dood van een onschuldig kind. Maar we zeggen niet: we houden er mee op. We plegen niet collectief zelfmoord. We gaan door in de hoop, zo zeggen we met de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant (1724-1804), de hoop op geluk voor ons allemaal, op vooruitgang, de hoop dat we de wereld kunnen verbeteren voor de toekomstige mens, voor het kind dat we dan misschien kunnen genezen. Die hoop op geluk, ethisch na gestreefd op de gelukwaardigheid voor het geluk, begeleidt al ons doen en laten, al onze inspanningen bij de ontwikkeling van wetenschap en techniek. Ze gaat tot en met de ontwikkeling van het juiste, democratische politieke systeem, waarbinnen de economische en ook die technisch-wetenschappelijke vooruitgang optimaal gerealiseerd kan worden. Die sfeer van de hoop wordt geconstateerd door het rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau ‘Welbevinden ten tijde van Corona’.¹⁰ We gaan er tegen aan! Vanaf volkszanger René Froger tot en met Wopke Hoekstra wordt geconstateerd, in positieve zin, dat de corona ons weer terug brengt bij de elementaire menselijke waarden van vriendschap. Of zoals de Duitse minister van Financiën, Olaf Scholz, die pleitte in de Duitse Bondsdag toen hij in verband met Corona maatregelen grote schulden wilde maken, voor meer

⁷ Zollinge, Marc, *Kinder in italien reagierten mit psychischen Störungen auf den Lockdown*, Neue Zürcher Zeitung 14 september 2020. Zie ook Jacobine Geel, GGZ Nederland 18-10-2020

⁸ Kruispunt 21 september

⁹ Dostojefski, F.M., *De Gebroeders Karamazow*, hfst. 5,4 ‘De Opstand’, vert. A. Kosloff, Amsterdam: Van Holkema & Warendorf z.j., pp. 204-212.

¹⁰ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Eerste bevinding op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020, Welbevinden ten tijde van Corona*, 10 september 2020.

solidariteit. Het gaat om veel geld, zo zei hij, ‘maar het gaat er ook over wie wij eigenlijk willen zijn, want in een crisis moet men tonen wie men is!’¹¹ De Belgische oud-premier en voormalig voorzitter van de Europese Raad Van Rompuy schrijft over de politieke en religieuze dimensie van de pandemie een artikel getiteld ‘Hoop is een werkwoord’!¹²

De materiële kant van het leven wordt gerelativeerd!¹³ Ook de kerken geven op hun internetpagina’s die boodschap af.. Hoop zien we ook in de wetenschap rond Corona. ‘Verrijkt de coronacrisis de samenleving?’, zo werd gevraagd aan de Tilburgse hoogleraar Emile Aarts. Dat zou zo maar kunnen, antwoordde hij als initiatiefnemer van het boek ‘The New Common’ waarin vijftig wetenschappers van Tilburg evenzovele transformaties beschrijven. Hij ziet positieve gevolgen van de Coronacrisis voor het sociale bewustzijn. Hij meent dat voor de omgang met de coronacrisis niet alleen virologen en epidemiologen nodig zijn, maar ook sociologen en filosofen! Het doel is solidariteit!¹⁴ De Nederlandse filosoof Jacques Caessen schrijft: ‘Broederschap is de echte uitdaging in de coronacrisis.’¹⁵ De bekende politieke filosoof Francis Fukuyama schrijft een artikel over de opvang van de pandemie binnen onze politiek orde, over het gevaar en over de bijdrage die de pandemie aan de ontwikkeling van die orde kan leveren..¹⁶ Dat is helemaal in de lijn van Immanuel Kants filosofie van de hoop! Vervolgens hoort daar, volgens Kant, ook de religieuze dimensie bij, die zegt dat de verhouding tussen morele mens en de natuur geen tragische, mislukte verhouding is, zo dat de mens, als geestelijk-lichamelijk wezen een in zich tegenstrijdig wezen zou zijn die van zijn moraliteit doodongelukkig wordt.¹⁷ Onze moraal wordt wel eens gefrustreerd door de natuur, de dood en het lijden, maar daardoor niet fundamenteel tegengesproken! De hoop, de hoop op geluk berustend op de ethische gelukwaardigheid ervoor leeft in de context van het geloof, voor de filosoof Kant, het vertrouwen in de zin van de moraal, dat het altijd goed is om goed te doen en dat dood en lijden geen reden kunnen zijn om dit te laten. Ons geweten kan door de dood niet onderuit gehaald worden, van zijn plichten ontslagen worden. God als schepper en herschepper staat garant voor de definitieve harmonie. Daar komt de idee van een leven na de dood en een gelukkig verhouding van zijn ziel en herschape lichaam voor de mens naar voren. God en de onsterfelijkheid komen hier terug. Niet als een theoretisch inzicht. Hier weten we wetenschappelijk niets van. Maar als een

¹¹ Süddeutsche Zeitung 29 september

¹² Van Rompuy, *a.w.*, p.125-132

¹³ Vgl. bv. Wopke Hoekstra, interview *Geen tijd voor bezinning*, in, Nederlands Dagblad 26 september 2020.

¹⁴ Zie *Het nieuwe samenleven*, interview, Trouw 19 september,

¹⁵ Zie *Broederschap is de echte uitdaging in de Coronacrisis*, Trouw 26 september.

¹⁶ Fukuyama, Francis, ‘The Pandemic and Political Order, It Takes a State, in, *Foreign Affairs*, 99(2020) 4, pp. 26-22.

¹⁷ Vgl. Kant, Immanuel, *Kritik der Reinen Vernunft*, Berlin: Walter de Gruyter 1968, p. 522

vooronderstelling, een postulaat, van al onze ethiek, Ze staan in dienst van de hoop in deze wereld. Daarom kan en moet de vooruitgang ook altijd ondernomen worden! Dat is de morele functie van de ideeën van God en de onsterfelijkheid. We legitimeren onze plicht niet met ideeën over beloning en straf na dit leven! Dit is het toppunt van onethisch gedrag. We doen onze plicht, het goede omwille van het goede zelf. Zo maken we onszelf gelukswaardig. Die waardigheid mag niet gefrustreerd worden. In concreto zeggen deze ideeën over God en het leven na de dood: het zit goed met de totaliteit van mens en natuur, geest en lichaam, daar kunnen we op vertrouwen. Feitelijk doen wij dat ook altijd, of we onszelf nu gelovig noemen of niet.¹⁸ Met het lijden van dat kind komt het dan dus ook op de een of andere manier goed!! Daar vertrouwen we stiekem impliciet op, ook al zwijgen we er over of misschien juist in het zwijgen!

Nog een ander argument kun je tegen Iwan Karamazow inbrengen.

Zoals Schillebeeckx eens schreef met oude theologen en filosofen: te zijn is altijd beter dan niet te zijn. Slecht er aan toe zijn, is nog altijd beter dan niet-zijn. (Voor Kant is die niet tot iedere prijs waar!) Augustinus spreekt over het wonder van geleefd te hebben, bestaan te hebben. Die ervaring heeft de overhand. Zoals liefgehad te hebben, ook al heb je de beminde verloren, altijd beter is dan nooit liefgehad te hebben! De rest wordt aan God toevertrouwd.¹⁹

En deze ervaring kan je ondanks alles ook nog wel eens het gevoel van dankbaarheid geven. Ieder zijnde getuigt dan van zijn goede bron, het grote Zijn, God. Ik heb eens een moslim horen zeggen in volgens mij traditionele bewoordingen: ‘Als ik mijn linkerbeen moet missen, zegt mijn rechterbeen nog: God is groot. Wanneer ik mijn ene arm kwijtraak, zegt de andere nog God is groot. Wanneer ik beiden kwijt raakt, zegt mijn hoofd of wat er van mijn lichaam over is, mijn laatste hartje nog: God is groot!’ M.a.w. Zo lang er iets ‘is’ getuigt het door zijn bestaan nog altijd van Gods grootheid!

Zo radicaal wil ik hier verder niet doordrijven. Maar misschien zegt iedere zieke, minder radicaal, toch impliciet zoets, wanneer hij altijd door wil gaan met alles wat hij van zijn lijf nog over heeft.

Bidden, smeken en de liefde

Bij de ervaring van ziekte en ellende in relatie tot God speelt ook het gebed vaak een rol. Mgr. de Korte gaf al op internet de raad: wachten op een vaccin en veel bidden. We bidden, dat een ziekte overgaat, we gaan er, als je katholiek bent,

¹⁸ Zie voor I. Kant, Steunebrink, Gerrit, *Natuur, cultuur en het verdwijnen van de schepping, Godsdiens- en cultuurfilosofische reflecties rond Immanuel Kant, Max Weber, Émile Durkheim en Claude Lévi-Strauss*, 's-Hertogenbosch/Oud-Turnhout, e.v. Gompel/Svacina 2018, pp. p. 17, e.v. 45 e.v.

¹⁹ Schillebeeckx, E., *Gerechtigheid en liefde, genade en bevrijding*, Bloemendal: Nelissen 1977, p 624, 640

voor naar Lourdes om daar van Maria genezing af te smeken. Heeft dat zin, filosofisch gezien? Op bedevaart gaan kun je nu beter niet gaan. Je krijgt er eerder de Corona van dan dat je ervoor bewaard blijft. Vroeger wist men dat nog niet. De pest verspreidde zich in de Middeleeuwen juist door de bedevaarten. Maar bidden?

Bidden kan natuurlijk nooit betekenen het ‘bewerken’ van God om iets te doen of te laten. De grondhouding van het gebed, zo zegt de filosoof Max Scheler (1874-1928), is altijd aanbidding, zie de moslim hierboven. Wel is het gebed, zo stelt hij, een tweegesprek tussen mens en God, van persoon tot persoon. Anders dan contemplatie, ik zou nu zeggen ‘mindfulness’, vooronderstelt het gebed volgens Scheler God als persoon en een goddelijke persoon die niet ‘zwijgt’, maar in wiens wezen het ligt zich te openen, zich mee te delen, dus een totaal liefhebbende persoon.²⁰ De act van receptiviteit tegenover God hoort dus wezenlijk bij de mens naast die van de activiteit in de wereld. Het zijn de typische persoonskenmerken. God zelf als totale liefde is daar het beste in. Openheid voor elkaar van persoon tot persoon, voor persoonlijke zelfmededeling, zonder speciale wensen is het toppunt van gebed.

Wat heb je dan nog te bidden en vooral te smeken in moeilijke tijden? Kijken we eens naar een tekst uit de bijbel. De apostel Paulus zegt in zijn brief aan de Romeinen: ‘De Geest helpt ons in onze zwakheid; wij weten immers niet wat we in gebed tegen God moeten zeggen, maar de Geest zelf pleit voor ons met woordeloze zuchten. God die ons doorgrondt weet wat de Geest wil zeggen. (Rom.8, 26-29) Onze geest, de goddelijke Geest in ons, getuigt in onze zwakheid, niet te weten wat we moeten bidden, van en voor God zelf. In onze verzuchting worden we altijd al gehoord. De vraag van de mens naar God getuigt al van zijn aanwezigheid. Deze tekst was een inspiratiebron voor de filosoof G.W.F.Hegel (1770-1831) die God niet begrijpt als een vreemde tegenover de mens, maar als getuigend van zichzelf in het getuigenis van de mens.²¹ J.S. Bach heeft hem op muziek gezet in zijn motet ‘Der Geist hilft unser Schwachheit auf.’

Aan de hand van het begrip persoon zijn van Scheler kunnen we ook nog even terugkomen op die uitspraak van Adorno dat ieder mens de dood en zijn voorboden de ziekten ervaart als ‘ikvreemd’. Het ligt er maar aan hoe je het ‘ik’

²⁰ Scheler, Max,, ‘Absolutsphäre und Realsetzung der Gottesidee’, in, *Schriften aus dem Nachlass Band I*, hrsg. Maria Scheler, Bern: Francke Verlag 1957, pp. 179-255, p. 235-6 voetnoot

²¹ vgl. Hegel, G.W.F., , *Enzyklopaedie, I,II,III*, Frankfurt aM: Suhrkamp 1970, bd. III, par. 564, p. 373, p. 572, p. 379. Scheliha, Arnulf, Dierken, Jörg, *Der Mensch und seine Seele*, Berlin: de Gruyter 2017, p. 309. Düsing, Edith, ‘Hegels Geistbegriff und Wahrheitsbeweis für das Christentum, der Tod Gottes oder Christi als die “höchste Anschauung der Liebe”’ in, Düsing, Edith, Neuer, Werner, Klein, Hans-Dieter (hrsg.) *Geist und Heiliger Geist, Philosophische und theologische Modelle, von Paulus und Johannes bis Barth und Balthasar*, Würzburg: Königshausen&Neumann 2009. pp. 233-277, p. 239

hier begrijpt. Zou het ook kunnen zijn dat acceptatie en verwerking van ziekte een nieuwe dimensie in het 'ik' openbaren? In Nederland is Liduina van Schiedam (1380-1433) daardoor heilig geworden. Op vijftienjarige leeftijd maakt ze een ongelukkige val op het ijs, waardoor ze verlamd raakt en voor de rest van haar leven aan het bed gekluisterd wordt. Na een aanvankelijke opstandige periode leert ze haar ziekte zo te accepteren, dat ze deze op het laatst niet meer wil missen, omdat ze tot een hevige Godsontmoeting heeft geleid. Ze maakte grote indruk op haar bezoekers die opgemonderd weer van haar weg gingen. Je hoeft het, zo gezegd, zelf niet meteen zo bont te maken als Liduina om te weten dat daar iets in zit. Iedereen kent wel een zieke, waarvan je opgemonderd weer weggaat. Wie is dan de hulpontvanger en wie is dan de hulpverlener? Ook in de hulpverlening kun je indrukwekkende dimensies van de menselijke persoon meemaken. In de *Groene Amsterdammer* stond een essay van de Amerikaanse schrijfster Vivian Gornick die ontdekte dat mensen, ook verstokte individualisten, uit zichzelf komen door de ervaring dat 'wij' dit allemaal meemaken. En over de hulpverleners schrijft zij: 'Hoe toegewijd ic-medewerkers ook bezig zijn met de patiënt te redden, in hun ogen, boven de mondmaskers, zie je bijna het plezier dat ze lijken te beleven in het vertrouwen dat anderen hen laten doen wat alleen zij kunnen doen.'²² Hopelijk is deze dimensie meer dan alleen maar beginnersenthousiasme en overleeft ze ook in de tweede golf. Dat zijn dimensies van 'zich openen' en zich meedelen van de persoon, de goddelijke en de menselijke. Dat heeft toch iets van God onder de mensen, iets met de liefde te doen. Ziekte en hulpverlening geven daardoor aan dat ons 'ware ik' niet samenvalt met wat de humanistische filosoof Harry Kunneman eens het zichzelf ponerende 'dikke ik' van de moderne mens noemde. En het 'goddelijke ik' is dus bij uitstek geen 'dik ik'. Je zou ook de dood zelf nog in dit intersubjectieve, persoonlijke verband kunnen plaatsen. Op die manier wordt de dood in dienst van behoud van de soort, kenmerkend voor plantaardig en dierlijk leven, door de mens getransformeerd, gesublimeerd tot sterven als plaats maken voor de ander. Zo kan de dood geaccepteerd worden. Het ene individu geeft zijn leven op voor dat van een ander. Die is aan de beurt. Zo maakt ook de ene generatie plaats voor de andere die een recht op een eigen leven heeft. Dit geldt natuurlijk alleen voor mensen die 'oud en der dagen zat' sterven.²³ Lijden en sterven van kinderen, van onmisbare vaders en moeders vallen daar natuurlijk weer buiten. En ook een pandemie valt daarin moeilijk te integreren. De 'ongrijpbaarheid'/onbegrijpbaarheid voor het verstand van het kwaad of van de kwade kanten van dood en ziekte blijven bestaan.

²² Gornick Vivian, 'De gemeenschap van het lijden', Essay in tijden van Corono, in, *De Groene Amsterdammer*, 144(2020) nr. 38, 17 september, pp. 44-45, p. 44.

²³ Vgl. Jonas, Hans, 'Last und Segen der Sterblichkeit', in, *Philosophische Untersuchungen und metaphysischen Vermutungen*, Frankfurt aM: Insel 1992, pp. 81-101

Job en de authentieke theodicee

De filosoof Kant heeft een heel mooi klein essay geschreven over het mislukken van alle filosofische pogingen tot een theodicee. Hij onderscheidt daarin twee vormen van theodicee: de doctrinale en de authentieke theodicee.²⁴ De doctrinale, ‘leerstellige’ theodicee probeert de samenhang te doorgronden tussen de natuurlijke orde en de morele orde. Dat is wat Kant betreft onbegonnen werk. We kunnen met ons menselijke verstand totaal geen inzicht hebben in die verhouding! De klacht die de mens heeft over de gang van zaken in de natuur die hem als moreel wezen frustreren kunnen niet ter verdediging van of tot aanklacht tegen God leiden. Dan is er de authentieke theodicee, de theodicee vanuit de morele persoon zelf, en die hij vindt in de figuur van Job in het Oude Testament. Job is ‘echt’ in zijn klagen. Job klaagt, maar kijkt daarbij allereerst naar zichzelf. Hij probeert te ontdekken of er ergens in hem iets van een morele schuld ligt. Natuurlijk, zo zegt Job, heb ik wel eens gefaald, gewoon als gevolg van mijn menselijke beperktheden. Dat snapt en vergeeft God natuurlijk. Maar morele schuld? De vrienden van Job proberen hem, op grond van hun leerstelligheid, ervan te overtuigen dat dat toch wel het geval moet zijn. Maar Job ziet het niet en blijft in alle eerlijkheid doorklagen bij God. Hij is eerlijk tegenover zichzelf en tegen God. Tevens zegt Job dat niets hem kan tegenhouden in het doen van het goede, die intentie wordt door het lijden dat hem overkomt niet onderuit gehaald. Dat is de authentieke theodicee voor Kant. Die wordt door God uiteindelijk gewaardeerd. Bij Job komt wezenlijk de klacht naar voren. De ervaring van het kwaad, ondanks zich zelf roept, zie Job, toch de ervaring op dat wij werken voor het goede niet na mogen laten. Job zal niet nalaten de wet te volgen, ondanks alles wat hem overkomt. Kant waardeert dat heel erg, want dat getuigt ervan dat Job zijn geloof baseert op zijn moraal en niet andersom! Andersom, dat betekent volgens Kant dat je je moraal baseert op een belonende en straffende God. Die valt. Maar niet de God van het geloof in de moraal!

Uiteindelijk, zo stelt Kant heel terecht, schaarft God zich achter Job en niet achter zijn vrienden. Job was eerlijk tegenover zichzelf en tegenover God. Hij was ‘authentiek’ zo gezegd. De theologische vrienden van Job krijgen ervan langs. Zij dichtten God van alles toe, omdat ze spreken volgens een officiële leer en gecontroleerd worden door een classis, een consistorie etc. Zij zijn oneerlijk, niet authentiek!

God voelt zich uitgedaagd door Job en toont hem heel de schepping voor ogen. Job slaat de hand voor zijn mond en zegt; ‘Weet ik veel!’ Dat past natuurlijk

²⁴ Kant, Immanuel, *Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee*, in *Abhandlungen nach 1781*, Kants Werke VIII Akademie Textausgabe, Berlin: Walter de Gruyter 5 Co 1968, pp. 253-272, p. 64

helemaal in het straatje van Kant die zegt dat wij in deze zaken totaal geen inzicht hebben, Maar Job is er gelukkig mee en voegt er wel iets aan toe, wat Kant niet bereflecteerd: ‘Maar nu heb ik U met eigen ogen aanschouwd!’ (Job 42 e.v.) Voor Kant ligt deze ervaring in het geweten zelf. Deze authentieke theodicee is volgen Kant de enige die mogelijk is. Waarheid claimt ze niet. De waarheid hoort tot theoretische uitspraken, waarmee ieder mens zich kan vergissen. Maar of ik eerlijk ben tegenover mezelf, daarin kan ik me niet vergissen! Maar zijn we zo eerlijk? Kunnen we zo eerlijk zijn?

Daarom voegt Kant nog een heel interessante slotparagraaf toe aan zijn beschouwing over Job, een paragraaf over de oprechtheid.! Waarom vinden we het verhaal over Job zo mooi? Omdat we daarin een mens vinden die volkomen in overeenstemming is met zichzelf. En die zien we zo weinig in de werkelijkheid! Dat ligt niet zomaar in onze natuur! Dat wil zeggen dat we van de minimale voorwaarde van wat moreel geldig is, het zuivere geweten, altijd ver verwijderd zijn! Kant heeft geen hoge dunk van de mensheid. Hij is, wat hij noemt, een ‘contemplatieve misantroop’. Geen actieve! Een actieve misantroop is iemand die andere mensen schade doet, een contemplatieve misantroop houdt ieder mens tot alle kwaad in staat, inclusies zichzelf.

De mens heeft meerdere slechte eigenschap, zie haat en vijandigheid, agressiviteit. Maar deze kunnen nog in dienst van een goeds, een ideaal gesteld en zo gesublimeerd worden. Maar de leugenachtigheid tegenover het eigen geweten kan nooit en nimmer in dienst van iets goeds gesteld worden. Ze is het morele kwaad zelf en de mens heeft daartoe een ‘hang’ die je al bij kinderen kunt waarnemen., zo zegt Kant. In zijn godsdienstfilosofie, zo zij tussendoor gezegd, heeft Kant daarom een theorie over de ‘oerzonde’. De idee van de erfzonde wijst hij af. Kant eindigt zijn beschouwing met een verhaal over een reisverslag. Kant was een verslinder van reisverslagen, de cultureel-antropologische literatuur van zijn tijd. Hij verwijst naar de brieven van ene meneer de Lüc die moraal van de mens bedervende grote steden wilde ontvluchten en de ware, zuivere natuur van de mens zocht bij de mensen hoog in de bergen, van de Zwitserse Alpen tot en met de Harz. Hij kwam tot de conclusie dat de mens enerzijds als het om zijn goede wil ging goed genoeg was. Kant voegt daar tussen haakjes venijnig aan toe: ‘Geen wonder, want dit berust op een ingeplante neiging waarvan God de oorsprong is.’ Maar anderzijds, zo ziet hij, wordt de mens beheerst door een kwade drang tot zelfbedrog. Kant voegt daar tussen haakjes weer venijnig aan toe: ‘Dat is ook niet verwonderlijk, want dit tegen te houden berust op het karakter dat de mens zelf in zich vormen moet!!’ Dit is dan, zo zegt Kant spottend, het resultaat van een onderzoek dat iedereen, zonder in de bergen getrokken te zijn, bij zijn medeburgers, ja nog dichterbij, in zijn eigen boezem had kunnen aantreffen.

De positie van Kant in de theodicee is duidelijk. Zij is van een klacht tegenover God over de natuur om ons heen, waarin de mens, zeker in haar verhouding tot de moraal toch geen inzicht heeft, verhuist naar de mens zelf, die het kwaad in

zichzelf ontdekt en daartegenover Gods goedheid. In hoeverre is hij, in zijn klagen, eerlijk tegenover zichzelf en daarmee tegenover God? Als hij zo eerlijk is als Job heeft hij alle recht tot klagen, en krijgt hij wel antwoord. God laat zich zien. Maar komen wij wel zover? Zijn wij wel zo eerlijk? We moeten aan gewetensvorming doen, om in ons het karakter te ontwikkelen dat de neiging tot het kwaad bedwingt. Kant presenteert ons hier met een fundamentele paradox van alle moraal. Enerzijds berust moraal op een zuiver geweten. Maar anderzijds: bestaat een zuiver geweten wel! Hoe zeker kunnen we van onszelf zijn in onze gewetensbeslissingen?

Goede wil ,kwade wil en de hoop

De huidige Coronacrisis, de eerste en de tweede golf tezamen, confronteert ons met heel de ‘rijkdom’ van het menselijk hart die Kant ons presenteert in zijn authentieke theodicee. Vanaf de door God ingeplante wil tot het goede tot en met de neiging tot het kwaad en alles wat daar tussen in zit aan menselijke beperktheid, niet weten, niet kunnen in het algemeen en individuele onvermogen in het bijzonder: alles zit erin. Daar komt dan verder ook geen God meer aan te pas. Wij zijn het allemaal zelf, vanaf de goede wil van het verzorgingspersoneel tot en met de agressiviteit jegens hen van familieleden van hun patiënten en de mishandeling van vervoerspersoneel dat reizigers op hun mondkapkesplicht wijst, de kwade wil zou je dan zeggen. Wat is vervolgens natuur en wat cultuur in de verspreiding van het coronavirus? Onze houding tegenover de natuur schijnt zelf, door het verdwijnen van biodiversiteit aan de verspreiding van het virus bijgedragen te hebben. Hoe is daarbij de verdeling tussen arme en rijke landen, ook de verdeling van de genezing, de vaccins?

Goede wil en eerlijkheid dwingen ons allereerst tot zakelijkheid in onze analyses, afwegen van waar onder ons mensen de verantwoordelijkheid voor bepaalde maatregelen, voor bepaald gedrag ligt. Daar beginnen dan ook de moeilijkheden, de gewetenskwesaties. Wie is verantwoordelijk voor het niet afstand houden van voetbalsupporters op een plein? De burgemeester die de bijeenkomst toestond of de supporters zelf. Natuurlijk de supporters zelf allereerst! Maar ook de burgemeester had met de inschatting van de kans daarop in geweten moeten beslissen, want hierdoor kon het virus zich verspreiden en schuldelozen treffen. Schuiven met verantwoordelijkheden. Dit mede, omdat we geen blauwdruk hebben voor de oplossing van dit soort pandemieën. Vervolgens laat het onverantwoordelijke gedrag van de voetbalsupporters wel zien hoe moeilijk de maatregelen tot afstand houden te realiseren zijn in alle omstandigheden. Je moet die maatregelen helemaal geïnternaliseerd en jezelf daarmee gedisciplineerd hebben. Dat moet je leren, dat gaat niet meteen. Het schijnt dat de tweede golf in Nederland veroorzaakt is door vakanties van jongeren in Zuid-Frankrijk en door studentenfeesten.

En spontaan kan het dan nog wel een keer misgaan. Dat is een kwestie van menselijke beperktheid. Jongeren, zo blijkt uit onderzoek, hebben daar helemaal last van. Zij hebben het fysieke contact nodig, juist omdat ze al zoveel via het scherm doen. Psychische moeilijkheden zijn het gevolg.²⁵ Maar dan; waar de goede wil het zelf niet kan, moeten door de staat sancties ingezet worden. Dat is helemaal volgens de regel van de filosoof Kant over de verhouding tussen moraal en recht

Dezelfde combinatie van factoren zien we bij het huwelijksfeest van minister Grapperhaus. Helemaal begrijpelijk en toch ontzettend stom. Ik had medelijden met hem. Hij had een inschattingsfout gemaakt. Hij had natuurlijk beter na moeten denken, dat was zijn gewetensplicht. Maar ach, zo denk in dan even in zijn plaats: mijn huwelijk, een zo waardevol gebeuren, dat moet toch door kunnen gaan. Dat zal wel lukken. Ja, die hand, die omarming, dat was niet bedoeld, dat gaat toch van zelf en dat zal toch zo'n vaart niet lopen. De emotie, het op zich begrijpelijke, waardevolle eigen belang nam de overhand en zodoende raakte de blik vertroebeld. Ook gewoon menselijke zwakheid. En we bevinden ons daarmee in het goede gezelschap van de koning. Mij is het, met alle goede wil, zo vaak overkomen, die hand, die omarming. Of: had ik wel genoeg goede wil, wilde ik mij die disciplinerende wel aandoen? Anderzijds: Kun je nog leven, wanneer je bij al je handelingen bewust moet afvragen hoe het staat niet alleen met het besmettingsgevaar voor jezelf, maar vooral voor dat van anderen. Het moet wel, maar hoe?

Het bedrijfsleven, de horeca, wordt natuurlijk in de handhaving van de maatregelen van de regering beheerst door een combinatie van belangen- en gewetensconflicten. Vervolgens zijn er de complottheorieën die de goede wil van de verantwoordelijken in twijfel trekken.

Het 'we gaan er tegen aan' van de hoop wordt vaak aardig gefrustreerd door de menselijke natuur, inclusief mijn eigen natuur. Hoe staan we zuiver, eerlijk tegenover onszelf, in die wirwar van motieven, van morele fouten tot en met gewoon menselijke beperktheid? Kun je je constant bewust zijn van het feit dat je misschien slorige gedrag niet alleen je eigen, maar ook andermans gezondheid in gevaar brengt met de dood als gevolg? Kunnen we onszelf en anderen daar constant ten diepste op beoordelen?

Hoe houden we de moed, de goede wil en de hoop erin? Dat kan alleen wanneer je er toch, hoe dan ook, op de een of andere manier vrij in staat. Die vrijheid komt af en toe naar voren in je verwondering en waardering voor de goede wil van mensen. Het kan dus toch! De humor is een teken van de vrijheid en is daarom zo ontzettend belangrijk.

Het personeel moet bewonderd worden om zijn goede wil en vriendelijkheid. Soms riep de ervaring van die vriendelijkheid een lang geleden gelezen gedicht

²⁵ Onderzoek van 'Een Vandaag, geciteerd in: Ouwerkerk, Sarah, *Ook dat huisfeestje is niet de oplossing*, NRC 2-10-2020.

van de soms cynische Duitse dichter Gottfried Benn bij mij op. Hij eindigt zijn gedicht 'Mensen getroffen', laconiek, want in verlegenheid gebracht, met de regels : 'Ik heb mij vaak genoeg afgevraagd en geen antwoord gevonden/waar toch het zachte en het goede vandaan komt/ weet het ook nu niet en moet nu gaan.'²⁶ Dat houdt het dan toch beter uit dan tegenover de onwil en de hufferigheid die veel personeel ontmoet. Vraag je dan, na de eerdere versoepeling van de regels, aan het personeel: 'Is alles weer normaal?' dan krijg je als antwoord: 'Ja, alles behalve de mensen!' En dus blijft het personeel er vrolijk onder. En wij klanten dollen met het wagentje dat ons tegelijk op veilige afstand houdt en maken grappen bij het desinfectiepompje. Er zijn sociologische boeken verschenen over de samenhang tussen humor, de bevrijdende lach, en religie.²⁷ Zonder die humor draait geen regeling. Geen correctie werkt zonder die humor. Het gaat hier niet om minimalisering van de crisis etc. Het punt is hier dat je de corona moet beheersen zonder dat de corona je leven beheerst en je tot laatste oordelen dwingt over je zelf en anderen die je niet kunt vellen. De humor bevrijdt daarvan en verhindert misantropie, actieve en contemplatieve! Ze kan los laten in vertrouwen op het goede.

Pakken we die religieuze dimensie van loslaten eerst nog even zwaar aan door weer de filosofie van Kant tot leidraad te nemen. Hoe staan wij zuiver, met pure goede wil in alles? Kunnen we tot een soort laatste oordeel over anderen en onszelf komen? Volgens hem hebben wij dat inzicht in onszelf en ons zuivere geweten niet. We kunnen niet meer dan ons best doen en eerlijk zijn, voor zover we kunnen. Voor hem impliceert alle gewetensvol handelen een idee van God als de rechter die dat inzicht in onze motivaties wel heeft, die hart en nieren doorgrondt. Vervolgens hebben we niet de macht ons geluk ten volle te realiseren, we moeten wel proberen het geluk waardig te zijn, maar het geluk daarmee afdwingen in het leven kunnen we niet. God heeft én het inzicht in onze motivaties én de macht ons geluk door een herschepping na de dood uiteindelijk te realiseren. Maar wie overleeft die aldoorziende blik?, zo zou je met Kant en de bijbel kunnen vragen. Moeten we weer bang zijn? Komt op het laatst toch weer de straf Gods? Is God zelf dan ook een misantroop?

Wil je aan die vraag toekomen, dan moet je toch eerst wijzen op het voordeel van het laatste oordeel en dat is, dat je dat oordeel zelf niet hoeft te vellen! Je laat het los en je geeft het uit handen, nadat je weet op tijd en plaats, gezien de mogelijkheden en beperktheden, naar eer en geweten gehandeld te hebben. Maar daarmee laat je het niet zomaar vallen. Dit loslaten gebeurt toch impliciet in het vertrouwen dat het goed zit. Dat je dat vertrouwen houdt in de ethische omgang met jezelf en de wereld, is ook de bedoeling van die religieuze idee volgens Kant. Dat bevrijdt dus.

²⁶ Benn, Gottfried, 'Menschen getroffen', *Gedichte, In der Fassung der Erstdrucke*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch 1982, p. 473

²⁷ Berger, Peter, *Redeeming Laughter, The Comic Dimension of Human Experience*, New York: De Gruyter 1997.

Vullen we dat nog eens in met de ideeën van Max Scheler. Volgens hem is alleen in relatie tot een persoonlijke God de idee van het gebed zinvol te denken, Het is een persoonsuitwisseling. Die communicatie, en daarin het los laten van het laatste oordeel in het overlaten aan de gesprekspartner, kun je onder woorden brengen met psalm 139: ‘Heer, U kent mij en doorgrondt mij, ...wonderlijk zoals U mij kent, het gaat mijn begrip te boven...U was het die mijn nieren vormde...mijn wezen was voor U geen geheim...peil mij, weet wat mij kwelt, ...en leidt mij over de weg die eeuwig is.’ Bidden is loslaten. Gods leiding is daarin natuurlijk al lang begonnen, begonnen met de vraag ernaar!²⁸ Zo zijn we weer uitgekomen bij de woorden van Paulus in de Romeinenbrief, de inspiratie van de filosoof Hegel, zo mooi op muziek gezet door Bach: ‘De Geest helpt ons in onze zwakheid; wij weten immers niet wat we in gebed tegen God moeten zeggen, maar de Geest zelf pleit voor ons met woordeloze zuchten. God die ons doorgrondt weet wat de Geest wil zeggen.’²⁹ We worden bevestigd door de ons doorgrondende blik. Dat is bevrijdend. Zo kunnen we onze goede wil en hoop, ondanks alle frustratie, in stand houden. En wel met heel veel humor.

© Gerrit Steunebrink

²⁸ Voor een theologisch-christologische aanzet zie, Rahner, *Waarom laat God ons lijden*, a.w. p. 50-51

²⁹ Rom. 8, 26-29